

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği*

Ahmet MAKAL**

Özet: Dünyadaki emek tarihi çalışmalarında kadın emeğine ve özellikle ücretli kadın emeğine duyulan ilgi marjinal boyutlardadır. Emek tarihi de başka tarihlerde olduğu gibi, daha çok erkek emekçilerin tarihidir. Son dönemlerde kadın hareketinin gelişmesi ile kadın emeğine yönelik ilgide bir canlanma olmuşsa da, kadın emeğinin tarihine duyulan ilgi hâlâ çok yetersizdir. Türkiye’de ise bu ilginin yok denecek düzeyde olduğu söylenebilir. Türkiye’de kadın emeğinin tarihini sadece bazı boyutlarıyla konu alan bu çalışmamız, süregelenekte olan daha geniş kapsamlı bir çalışmamızdan kesitler sunmaktadır ve kadın emeğinin tarihine ilişkin boşluğu şimdilik ve kısmen gidermeyi amaçlamaktadır. Metodolojik açıdan, Cumhuriyet döneminin ancak Osmanlı İmparatorluğu ile süreklilik ve geçişlilikleri çerçevesinde anlaşılabileceğini düşündüğümüzden, makalemizde kadın emeği konusunda İmparatorlukta yaşanan öncül gelişmelere de yer veriyoruz. Osmanlı İmparatorluğu’nda kadının geleneksel faaliyet alanları tarım kesimi ve evde çalışma iken, 19. yüzyıl sonlarından itibaren kadın önce atölyelerde, sonra da fabrika niteliğindeki kuruluşlarda ücretli çalışma yaşamının içine çekiliyor. Bu oluşum üzerinde, savaşlar nedeniyle azalan erkek işgücünün ikame edilmesi gerekliliği belirleyici oluyor. Ev içinde geleneksel olarak halı ve dokumacılık alanında çalışan kadının ev dışına açılması da aynı faaliyetlerde gerçekleşiyor, bunu tedricen diğer faaliyet alanları izliyor. Yapılan çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nda kadının, zannedilenin aksine sanayide ücretli olarak geniş bir biçimde yer aldığını ve aynı zamanda uzun çalışma süreleri ile düşük ücretlere konu edildiğini ortaya koyuyor. Cumhuriyet döneminde de ana çizgileriyle İmparatorluğun son dönemlerindeki yapının varlığını sürdürdüğü görülüyor. Rakamlar, erken cumhuriyet döneminde sanayide kadın

*Türk Sosyal Bilimler Derneği’nce düzenlenen 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde 9 Aralık 2009 günü sunulan tebliğ metninin genişletilmiş biçimidir.

**Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

işçilerin oranının yaklaşık %25’ler dolayında olduğunu ortaya koyuyor. Gene ağırlıklı olarak dokumacılık ile gıda sanayinde çalışmaya devam eden kadınlar, esas olarak, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere sanayinin geliştiği birkaç büyük kentte toplanmış görünüyor. Türkiye’de özellikle 1930’lu yıllarda devletçi iktisat politikalarının izlendiği dönemde geliştirilen İktisadi Devlet Teşekkülleri ise kadın işçiliğinin artmasına katkıda bulunuyor. Diğer taraftan, bu kuruluşlar, işçilerine sağladığı daha geniş sosyal olanaklar ve eğitim ile kadın işçilerin niteliğini geliştirici etkiler de yapıyor. Erken cumhuriyet döneminde kadınların çalışma koşullarına bakıldığında ise, cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının kadınlar aleyhine devam etmekte olduğunu, tüm işçiler gibi kadınların da uzun çalışma sürelerine ve kötü iş sağlığı ve iş güvenliği koşullarına maruz bırakıldıklarını gösteriyor. Çocuk sahibi kadın işçilerin yararlanabileceği kreş ve yuva olanakları da dönem içerisinde yok denecek düzeydedir. Başta 1936 tarihli İş Kanunu olmak üzere, mevzuatta kadın işçileri koruyucu bazı sosyal politika önlemlerine yer verilmiştir. Ancak, hem yeterli denetimlerin yapılamaması, hem de İkinci Dünya Savaşı koşullarında 1940’ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu’nun bu sosyal hükümlerin büyük bölümünü askıya almış olması nedeniyle, bu önlemler etkili olamamaktadır. Sonuç olarak, Türkiye’de erken cumhuriyet dönemi, özellikle de savaş yılları kadın işçiler açısından sıkıntılı, zor bir dönem olarak tezahür etmektedir.

Anahtar kelimeler: Kadın emeği, kadın işçiler, cinsiyete dayalı ücret farklılıkları, evde çalışma, Milli Korunma Kanunu.

Women’s Labour in Turkey during the Early Republican Era

Abstract: In the labour history studies in the world, interest in women’s labour and especially in women’s paid labour has been marginal. As with other histories, the labour history is the history of men labourers. Recently, with the development of the women’s movement, there has been resurgence in the interest for women’s labour, but the interest in the history of women’s labour is still very poor. In Turkey, it can be said that this interest is almost non-existent. Our study which deals only with some aspects of the history of women’s labour, contains sections from a more comprehensive ongoing study and is intended to fill the gap concerning the history of women’s labour, for the time being and partially. From the methodological point of view, envisioning that the Republican era can only be interpreted in the context of its continuity and transitivity with the Ottoman Empire, we include in our article, the precursor

developments in the Empire concerning women’s labour. In the Ottoman Empire, while traditional activity areas for women were agricultural and home work, from the end of 19. Century, women were drawn into the life of paid work first in the workshops, then in the factory type establishments. The need to replace the declining male labour due to wars has been decisive in this development. Women who traditionally worked in the carpet and fabric weaving at home opened up to outside work in the same activities, and these were gradually followed by other activities. Studies revealed that, contrary to the presumptions, women in the Ottoman Empire, were widely employed in the industry and also were exposed to long working hours and low wages. During the Republican era, the main lines of the structure from the last period of the Empire, seems to persist. Figures show that in the early republican period, the proportion of female workers in the industry was around approximately 25%. Women who continued to work still predominantly in weaving and food industry, seemed to have gathered in several large cities, mainly in Istanbul and Izmir, where the industry was developed. The State Economic Enterprises developed especially in the 1930s when Statist economic policies were followed in Turkey, have contributed to the increase in female labour. On the other hand, these organizations contributed to the improvement of the quality of woman workers with the wider social and educational opportunities provided to their employees. When we look at the working conditions of women during the early Republican period, we see that gender-based wage differences against women persists and that women are subjected to long working hours and poor occupational health and safety conditions. During this period, children's nursery and kindergartens for the use of woman workers with children were almost non existent. Starting with Labour Law of 1936, the legislation included some social policy measures for the protection of woman workers. However, these measures were not effective since adequate controls could not be performed and the National Protection Law, adopted in 1940 under the conditions of the Second World War, suspended the majority of these the social provisions. As a result, the early Republican era in Turkey, especially the war years, appear to be a troubled, difficult period in terms of woman workers.

Key Words: Women’s labour, woman workers, gender based wage differences, home work, National Protection Law.

Giriş

Dünyadaki emek tarihi çalışmalarında kadın emeğine ve özellikle ücretli kadın emeğine duyulan ilginin marjinal boyutlarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Emek tarihi de, başka tarihlerde olduğu gibi daha çok erkek emekçilerin bir tarihidir. Veciz bir nitelemeyle, “Tarihçilerin çoğu, işçi sınıfını *de facto* işçi erkekler olarak tanımlar. ...Emek tarihçisi, kadınları işçi olarak ihmal etmiştir -emek piyasasında ve hanehalkı içerisinde-” (Alexander, 1977: 59). Kuşkusuz bu tarihsel olgunun da, gene tarihsel nedenleri vardır. Ama son dönemlerde kadın hareketinin gelişmesi yanında, tarih anlayışındaki gelişme ve genişlemeler, bu süreçte ortaya çıkan yeni eğilim ve yaklaşımlar, genel olarak kadın sorunlarına duyulan ilgi yanında, kadın emeğine duyulan ilgiyi de -yetersiz olmakla birlikte- artırmış gibi görünmektedir. Ülkemiz açısından bakıldığında da, son yıllarda kadın araştırmaları konusunda önemli gelişmeler yaşanmakta ve konunun değişik veçheleriyle tartışılmakta olduğunu görüyoruz. Feminist akımın dünyada olduğu gibi, ülkemizde de özellikle akademik camiada taban kazanması, bu gelişmeler üzerinde birincil derecede etkindir. Bu çalışmaların ancak küçük bir bölümünün kadın emeğinin değişik boyutlarını araştırmaya yönelik olması ise kuşkusuz önemli bir eksiklik. Kadın emeğine ilişkin az sayıdaki çalışma içerisinde ise konunun tarihine ilişkin incelemelerin neredeyse hiç yer bulmadığı söylenebilir. Kuşkusuz ki, araştırmacılar açısından bakıldığında, bu durumu kısmen de olsa mazur gösterebilecek nedenler mevcuttur. Konu, bir yönüyle kadın emeğine ilgi duymayı, diğer yönüyle tarih metodolojisine ve kaynaklara egemen olmayı gerekli kılmaktadır ve Türkiye’de bu ikisinin bir araya gelmesi, emek tarihine ilişkin diğer konularda da az rastlanan bir durumdur. Kadın konusuna ilgi duyanlar kadın emeği konusuna ilgi duymadıkları gibi, kadın emeği konusuna ilgi duyanlar da konunun tarihsel boyutlarına ilgi duymamaktadırlar. Günümüz itibarıyla kadın çalışmaları gelişirken, kadın emeğinin tarihi konusunda büyük bir boşluk ve sessizliğin hüküm sürmesi, şüphesiz ki paradoksal bir durumdur. Türkiye’de erken cumhuriyet döneminde kadın emeğini konu alan bu makalemiz, 1950-1965 döneminde kadın emeğini inceleyen bir makalemizle birlikte (Makal, 2001), üzerinde çalıştığımız daha geniş ölçekli bir çalışmadan bazı kesitler içermekte olup, şimdilik sadece bir boşluğu doldurması amaçlanmaktadır. Dönem içerisinde kadın emeğini bütün boyutlarıyla ele alma savında olmayan makalemiz, sanayi kesiminde ücretli olarak çalışan kadınları merkeze alırken, tarım kesiminde çalışanlar ile kamu görevlisi kadınlar kapsamamaktadır.¹ Kadın emeğinin hukuksal çerçevesini çizen metinlere de, açıklayıcı durumlar dışında çalışmamızda geniş yer vermiyoruz.

¹ 1920-1965 dönemi itibarıyla, kamu görevlisi kadınlar, Makal, 2002(a)’da ele alınmaktadır.

I. Osmanlı’nın Mirası

Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye’si arasında, birçok açıdan olduğu gibi kadının çalışma yaşamındaki yeri açısından da süreklilikler ve geçişlilikler mevcuttur. Bunun içindir ki, erken cumhuriyet döneminde kadın emeğini anlamak için, İmparatorluk’taki kökenlerine uzanmak zorunludur. İmparatorluk’ta çalışma yaşamında, özellikle de sanayi kesiminde kadının önemli bir yere sahip olmadığı düşüncesi, yaygın olmakla birlikte, gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Quataert’in sözleriyle, “Kadın emeği, 19. yüzyıl Osmanlı imalatçılığının ayrılmaz bir parçasıydı. Olağüstü veya alışılmadık bir durum değil, tersine merkezi bir yer tutan, her zaman rastlanan ve günlük bir olguydu” (Quataert, 1999: 304). Kadının çalışma alanlarının başında tarım kesimi gelmekteydi. Kadın, küçük üreticiliğin egemen olduğu ve ücretli emeğin ortaya çıkması için elverişli bir ortam oluşturmayan bu kesimde çalışmayı yüzyıllar boyu sürdürmüştü. Ancak, ücretlilik söz konusu olduğunda, geçici tarım işçileri arasında hatırı sayılır ölçüde kadın da bulunmaktaydı.² Sınai faaliyetler itibariyle bakıldığında ise Batı’da olduğu gibi, evlerde kurulu tezgâhlarda yapılan faaliyetler kadının en önemli çalışma alanlarıydı. Buralarda başta halıcılık olmak üzere, dokumacılık alanında faaliyette bulunulmaktaydı. “Pek çok bölgede her evde veya hemen hemen her evde bir tezgâh bulunuyordu” (Quataert, 1999: 149). Çok sayıda kadın, çocuk ve erkek evde çalışıyor, hanehalkı ihtiyaçları yanında, piyasa için de üretim yapıyordu. Evlerde yapılan üretim içerisinde hanehalkı ihtiyaçları ile piyasanın paylarını kestirebilmek ise olanaklı görünmüyor.³ Bu tezgâhların sayılarının ise yüzbinleri bulması söz konusudur.⁴ Bu sistem içerisinde de ücretli ya da ücretli-benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmekteydi (Ayata, 1987: 33).

Zaman içerisinde, gene Batıda olduğu gibi, ev dışında ve fabrika niteliğini taşımayan küçük atölyelerde gerçekleştirilen dokumacılık faaliyetleri de buna eklendi. Batı Avrupa deneyiminde olduğu gibi, İmparatorluk’ta da kadın işçilerin ev dışında ve özellikle fabrikalarda çalışmaya başlaması, daha çok, evlerde yapılan faaliyetlerin ev dışına çıkması biçiminde gelişmiştir. Bir başka deyişle, evlerde yürütülen dokumacılık faaliyetleri, kadınların ev dışındaki ilk faaliyetlerini de oluşturur. Bunun dışındaki faaliyet alanlarının gelişmesi, daha sonra tedricen ve özellikle savaş dönemlerinde ortaya çıkacaktır.

Fabrikalarda kadın işçilerin çalışması, etnik köken itibariyle farklılıklar gösteriyordu. Rumeli’de kadınların fabrikalarda çalışması 1840’larda başladığı halde,

² 1869 yılında İmparatorluğun tüm Asya vilayetlerinde, mevsimlik emek gerektiren pazarlık ürünlerin üretiminde aralarında kadınların da bulunduğu 200 000 dolayında mevsimlik ücretli işçi istihdam edildiği tahmin edilmektedir. Pamuk, 1984: 91.

³ İmparatorluğun değişik yörelerine ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler için bakınız, Quataert, 1999: 149 vd.

⁴ Değişik bölgelere ilişkin rakamlar için bakınız, Quataert, 1999: 149.

Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamaları önce Bursa ipek fabrikalarında olmak üzere, 1860’lardan sonra başlıyor (Palairret, 2000: 324-325; Sencer, 1969: 93-94). Ancak, toplam kadın işçiler içerisinde Müslüman kadınların oranının çok düşük olduğu anlaşılıyor. 1872 yılında Bursa’daki 75 ipek işleme fabrikasında %84’ü yetişkin kadın, %12’si kız çocuğu ve %4’ü erkek olan toplam 5 415 işçinin %95’i Ermeni ve Rum’du. Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde Hristiyan Arap, Ermeni ve Rum kadınlar fabrikalarda çalışmakta oldukları halde; Müslümanlar sadece erkeklerini fabrikalara gönderdiler. Savaşla birlikte bu durum değışti ve Türk kadınlar fabrikalarda çalışmaya başladılar (Sussitzki, 1966: 120).

1902’de İstanbul İplik Fabrikası’nda yaklaşık 300 kadın ve çocuk çalışıyordu. Adana bölgesinde, Mavrumati fabrikası 1890’ların ilk yarısında, çoğu kadın ve çocuk olan yaklaşık 300 işçi çalıştıyordu. Bölgede, çırcır atölyeleri de kadın ve çocuk emeğini yaygın biçimde kullanıyorlardı. Makedonya’da da işçilerin dörtte üçünü kadınlar ve kızların oluşturduğu 1 570 işçi çalışıyordu iplik fabrikalarında (Quataert, 1999: 87-88). Kadın ve çocuk işçiler süreç içerisinde dokumacılık gibi geleneksel olarak çalışmakta oldukları faaliyet alanları yanında, diğer alanlarda da kullanılmaya başlanmıştı. Örneğin, 1897’de İstanbul’da Kibrit Fabrikasında çalışan 201 işçinin 121’i kadın ve kızdı (Erişçi, 1951: 7).

1915 yılında gerçekleştirilen ve ülkenin sanayi açısından en gelişmiş yörelerindeki önemli sanayi kuruluşlarını kapsamına alan 1913-1915 Sanayi Sayımı’nın sonuçları, kadın işçiler konusunda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, ülkenin en önemli sanayi kuruluşlarında çalışanların yaklaşık üçte biri kadındır.⁵ Bu oran, beklenenin üzerinde olmakla birlikte, gene de Batı Avrupa ülkeleri deneyimlerine göre daha küçük boyutlardadır. Kadınların sanayi dallarına dağılımı da dengeli değildir ve aslında kadının geleneksel faaliyet alanları olan dokuma ve gıdada yoğunlaştıkları görülmektedir. Çalışan kadınların yaklaşık %95’i bu faaliyet alanlarındadır. Sanayi Sayımı dışındaki bilgiler ise kadının çalışma hayatındaki yerinin bu alanlarla sınırlı olmadığını, burada yer almayan birçok faaliyet alanında da kadın emeğinin önemli boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Quataert, kadınların ayakkabı imalatı ve şemsiye yapımı gibi alanlarda da hayatî bir rol oynadıklarını belirtmektedir (Quataert, 1999: 305). Kadın istihdamının bir başka önemli boyutu ise devlet kuruluşlarına ilişkindir. Esas olarak dokumacılık ve halıcılık alanlarında yoğunlaşan devlet kuruluşlarında çok sayıda kadın ile kız çocuğu çalışıyordu.⁶

Sanayi kesimi dışında, hizmetler kesiminde de çok sayıda kadın istihdam edildiği bilinmektedir. Amerikalı bilim adamlarının 1920 yılında İstanbul’da yaptığı araştırma, perakende satış alanında sadece 19 büyük mağazada, 785 erkeğin yanı sıra,

⁵ Ökçün, 1970, değışik sayfalardaki bilgilerden hesaplanmıştır.

⁶ Konunun nicel boyutuna ilişkin olarak elimizde yeterli veri olmasa da, yüzlerce kadın ve kızı bir arada gösteren görsel malzeme bulunmaktadır. Bu fabrikalardan kadın ve kız çocuğu “manzara”ları için bakınız, Küçükerman, 1987: 88-89, 90-91, 110-111.

350 kadının çalışmakta olduğunu ortaya koymaktadır (Moore, 1995: 1619). Çalışmada, mağazalara işçi olarak önce Yahudi kadınların girdiği, onları Rum kadınların izlediği, nihayet savaş sırasında erkekler askerlik hizmetine çağrıldıkları için Türk kadınların buralarda çalışmaya başladıkları belirtilmektedir (Moore, 1995: 166).

İmparatorluk’ta ücretli kadın emeğinin modern sektörde beklentileri aşacak düzeyde olmasının nedenlerinden biri, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan eksilmedir. Olayın ikinci bir boyutu da, savaş dönemlerinde kadın işgücünün, daha önce yoğun biçimde çalışmadığı faaliyet alanlarında da çalışmaya başlamasıdır. “Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi. Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlandı” (Toprak, 1995: 132). Devlet dairelerinde kadın memur çalıştırılmasına da savaş döneminde başlandı (Toprak, 1995: 134). Ancak, savaşın bitmesiyle kamu hizmetlerinde çalışan kadınların işlerine son verme eğilimleri ağırlık kazandı. İşten çıkarmalar, gösterilen kimi tepkilere karşın çoğaldı ama genelleşmedi (Caporal, 1982: 140).

Kadın istihdamını arttıran bir başka olgu ise, savaşta eşlerini kaybeden kadınlara ilişkindir. Amerikalı bilim adamlarının 1920 yılında İstanbul’da yaptığı bir araştırma, savaşta eşlerini kaybeden çok sayıda kadının çamaşırcılık, gündelikçilik ve benzeri biçimlerde çalışma yaşamının içine çekildiğini, bu kadınların ve aile fertlerinin ücret ve yaşam koşullarının ise son derecede kötü olduğunu ortaya koymaktadır (Phillips, 1995).⁷

Kadınların sendika ve benzeri işçi kuruluşlarına ve onların etkinliklerine katılma olasılıklarının düşük olması da, istihdam edilemelerini teşvik etmekteydi. Özellikle 1870 sonrasında ortaya çıkan ve İkinci Meşrutiyet’i izleyen aylarda tırmanan işçi hareketleri, bu mülahazaları güçlendirmişti.⁸ Diğer taraftan, kadın işçi ücretlerinin erkeklere göre düşüklüğü de, kadın istihdamını olumlu yönde etkilemiştir. Ücret farklılıklarına bakıldığında, 1895 yılında Selânik’teki büyük bölümü kız ve kadınlardan oluşan 800 işçi çalıştıran iki fabrikada kız çocukların işe başlama ücretleri, erkek çocuklarından %50 oranında daha düşüktü (Quataert, 1999: 88). Balkanlar’da 1908’de üretime geçen ve işçilerinin yarısından fazlası genç kadınlardan oluşan bir fabrikada da erkekler 5-9 kuruş ücret alırlarken, kadınlar 3-7 kuruş ücret alıyorlardı (Quataert, 1999: 160).⁹ Amerikalı bir bilim adamının 1920

⁷ Eşit sayılarda toplam 400 Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi kadın üzerinde yapılan çalışma, bu grupların kendi aralarındaki farklılıkları da ortaya koymaktadır.

⁸ Kadın işçilerin durumuna ilişkin bu ögelerin, tek bir kent, Şam için değerlendirilmesi konusunda bakınız, Vatter, 1995: 51-53.

⁹ Ücret farklılıkları Balkanlar’daki değişik bölgeler açısından da geçerliydi. Örneğin, 1905 yılında Belgrad’daki bir dokuma fabrikasında erkek işçiler 2.5-3.0 dinar, kadınlar ise 2 dinar

yılında İstanbul’da yaptığı araştırmaya göre, fabrikalarda kadınlar ve çocuklar, erkek işçilerin beşte üçü ile dörtte üçü arasında ücret almaktadırlar (Moore, 1995: 154). Aynı araştırma, kentteki değişik büyüklüklerdeki mağazalarda çalışan işçiler arasında da, mağaza büyüklüğüne göre değişebilmekle birlikte, ücret farklılıkları olduğunu ortaya koymaktadır (Moore, 1995: 162-165). 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları ise 20. yüzyıl başları itibariyle daha kapsamlı ve sağlıklı bilgiler sunarken, değişik işkollarında erkek işçi ücretlerinin kadın işçi ücretlerinin 2 ila 2.5 katı olduğunu ortaya koymaktadır. Quataert “Karşılaştırma yapılabildiğinde, her zaman ve her yerde, onların ücretleri, erkeklerin aynı ve denk iş için aldıkları ücretlerin küçük bir parçası kadardı” demektedir (Quataert, 1999: 305-306). Kadın-erkek ücret farklılıkları, sadece sanayi değil, tarım kesimi açısından da geçerliydi. 1913-1914 yıllarında tarım kesiminde ortalama gündelik ücret erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için ise 3-6 kuruş arasındaydı (Toprak, 1982: 335).

Kadınların çalışma koşulları, ücretler yanında çalışma süreleri açısından değerlendirildiğinde, erkekler gibi uzun çalışma saatlerine maruz kaldıkları görülmektedir. Selânik’teki filatür fabrikalarında kız çocuklar günde 14 saat çalışmaktadırlar (Quataert, 1999: 227). 1870’lerde Bursa’daki ipek fabrikalarında çalışan kadın ve kız çocuklar kışları günde 7.5, yazları günde 13.5, tüm yıl itibariyle ise haftada ortalama 52.5 saat çalışmaktadırlar (Issawi, 1980: 313). Edirne’de 1870’lerin başında, ipek çeken 300 kadın işçi yazın 13, diğer zamanlarda ise 10 saat çalışıyorlardı (Quataert, 1999: 230). 1890’larda Makedonya’daki iplik fabrikalarında çalışan ve dörtte üçünü kadınların ve kızların teşkil ettiği 1 570 işçi yazın 15, kışın ise 10 saat çalışıyorlar, 35 dakikalık bir yemek molası veriliyordu (Quataert, 1999: 88). Bu uzun çalışma süreleri, kız işçiler arasında henüz 6 yaşında olanların dahi bulunduğu gerçeğiyle bir arada düşünülmelidir (Quataert, 1999: 88).

20. yüzyıl başlarında ise Bursa’da işgünü 14-16 saate ulaşıyordu (Quataert, 1999: 230). Refik Halid Karay’ın *Memleket Hikâyeleri*’nden biri olan ve 1909’da yazılan, Bursa’da bir ipek fabrikasında yaşananları konu alan *Hakkı Sükküt* isimli öyküsü de bu bilgileri doğrulamaktadır (Karay, 1981).¹⁰ 1907’de Adana’da kombine bir iplik eğirme fabrikasında da işgünü 12 saatti (Quataert, 1999: 88). 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları ise sektörler-faaliyet alanları bazında daha ayrıntılı ve sistematik bilgiler sunmaktadır. Buna göre günlük çalışma süreleri, kadınlar için de, sektörlerle ve mevsimlere bağlı olarak 9-12 saat arasında değişmektedir. (Ökçün, 1970).¹¹

almaktaydı. Leskovac’da 1910 yılında erkekler 0.8-1.2, kadınlar ise 0.6-1.0 dinar almaktaydı. Bakınız, Palaret, 2000: 332.

¹⁰ Karay’ın bu öyküsü, Türk edebiyatında çalışma yaşamına ilişkin izdüşümleri içeren ilk eserlerden biridir. Bakınız, Makal, 2008: 21. Makal, 2008’de, çalışma yaşamının Türk edebiyatındaki izdüşümleri değişik boyutlarıyla değerlendirme konusu yapılmaktadır.

¹¹ Sayımın çalışma sürelerine ilişkin verileri, Makal, 1997: 203’te düzenli ve toplu biçimde sunulmaktadır.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başları itibariyle kadının çalışma yaşamındaki yeri, küçümsenemeyecek bir düzeydedir. Bu yer, genel çizgileriyle ve belirli bir zaman aralığıyla Batı ülkeleri deneyimine koşut özellikler göstermektedir. Bununla birlikte, Batı ülkelerinde tedrici bir biçimde kadın çalışanları koruyucu sosyal politika önlemleri alınmışken, İmparatorluk’ta bu önlemler mevcut değildir. Tüm ücretliler itibariyle aşağı yukarı hiçbir sosyal politika önleminin olmadığı bir toplumda, salt kadınları koruyucu önlemlerin bulunmaması da şaşırtıcı değildir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kadın işçiler ile çalışma koşulları, Cumhuriyetin özellikle ilk dönemlerinde de benzer koşullarda devam edecektir. Salt kadın emeği açısından bakıldığında da, çalışma hayatına ilişkin birçok konuda olduğu gibi, İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında süreklilik ve geçişliliklerin esas olduğu görülmektedir.

II. Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği

A. Kadın İşçilerin Niceliği

Kadın işçiliğinin değişik veçhelerine ilişkin bilgi ve veriler Cumhuriyetin başlangıç yılları itibariyle sınırlıdır. Kadın işçilerin niceliğine ilişkin ilk önemli bilgi kaynağı ise 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıdır. Bu sayımda, daha öncekilerden farklı olarak, herhangi bir sınır getirilmeksizin ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının kapsanıyor olması önemlidir. Ancak, bu sayım sonuçlarına göre işgücünün cinsiyet dağılımı sadece 4 ve daha fazla kişi çalıştıran işletmeler itibariyle mevcuttur. Buna göre, 14 yaşından büyüklerde toplam 124 444 işçiden 29 533’ü kadındır (%23.73). 14 yaşından küçüklerde ise toplam 22 684 işçiden 8 107’si kızdır (%35.74). Rakamlar, 14 yaşından küçükler itibariyle cinsiyet dağılımının biraz daha farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yani bu yaşlarda kadın oranı yetişkinlerden daha fazladır. Her iki yaş kategorisi itibariyle ise toplam 147 128 işçiden 37 640’si kadındır (%25.58). Yani, cinsiyet itibariyle değerlendirildiğinde, her dört işçiden biri “kadın-kız”dır. Aynı kuruluşlarda çalışan 7 817 memurdan ise 1 609’u kadındır (%20.58). Kadın çalışanların statüsü itibariyle yapılan bu değerlendirmeler “işveren” statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında ise durum tümüyle farklılaşmakta, kadınların oranının yok denecek düzeyde olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre, 10 941 patronndan sadece 155’i kadındır (%0.14).¹² İlginç olan bir nokta, kadın işçiler arasında ecnebilerin oranı yok denecek düzeydeyken, patronlar arasında %26 gibi yüksek bir oranla karşılaşılmamıştır.

Bunu izleyen yıllarda ise 1927 yılında çıkarılan ve 1942 yılına kadar 15 yıl süreyle yürürlükte kalan Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlar itibariyle kadın işçilerin niceliğine ilişkin istatistikler bulunmaktadır. Şunu hemen

¹² Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1932: 216, Tablo 5’teki bilgilerden hesaplanmıştır.

belirtmemiz gerekir ki, 1927 Sanayi Sayımı’nda saptanan 65 245 sanayi kuruluşunun çok küçük bir bölümü Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına alınmıştır. Kanun kapsamına dönemin en büyük kuruluşları alınmış olup, sayıları başlangıçta sadece 324’tür. Bu, Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun işletmelerin kullandığı motor gücü ve çalıştırılan işçi sayısına ilişkin sınırlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumda, bu istatistikler, ülkenin en büyük kuruluşlarında çalışan kadınlara ilişkin bilgiler sunması açısından önemli olmaktadır.

Tablo I’de, Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda çalışanların cinsiyet dağılımları verilmektedir.

Tablo I: Teşvik-i Sanayi Kanunu Kapsamına Giren Kuruluşlarda İşçi ve Ustabaşlar İçinde Kadınlar (1932-1934)

Yıllar	14+ yaş kadın		14- yaş kadın		Toplam kadın	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
1932	12 713	25.13	761	47.74	13 474	25.80
1933	13 052	21.89	1 476	57.19	14 528	23.35
1934	15 579	24.17	919	51.11	16 498	24.91

Kaynak: Tökin, 1946: 54-55’teki verilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlardaki kadın işçi oranlarının, genel çizgileriyle 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Burada da, her dört işçiden biri “kız-kadın”dır. Bir önemli farklılık, 14 yaşından küçük işçiler içerisinde kız çocuklarının oranının, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla karşılaştırılamayacak kadar fazla olmasıdır. Bu farklılığı açıklığa kavuşturmak için, iki faktörü, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımı ile işletme büyüklüklerini değerlendirmek gerekecektir. Nedenlerden biri, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımıdır. Dokumacılık, geleneksel olarak kadın işgücünün en yoğun çalıştığı faaliyet alanları arasındadır. Buna karşılık, bu alanda 14 yaşından küçükler için geçerli oranlar, büyükler için geçerli oranlardan çok daha yüksektir. 14 yaşından küçük kızların, yıllara göre %64.96 ila 72.14 arasında değişen bir oranı dokumacılık alanında çalışmaktadır (Tökin, 1946: 58). Diğer neden ise, bununla da bağlantılı bir biçimde, işletme büyüklükleridir. İlave bilgilerimiz, geleneksel olarak çocuk ve kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve mensucat sanayilerinde kuruluşların daha büyük ölçekli olduğu doğrultusundadır (Makal, 2002(a): 198). Dolayısıyla, bu sanayilerde çalışan çocuk ve kadınlar aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaktadır. Gene bilgilerimiz, küçük sanayide erkek, büyük sanayide (mensucat dahil) kız çocukların ağırlıklı olduğunu ortaya koymaktadır.¹³ Kanımızca,

¹³ Zaim’in görgül çalışmaları, bu doğrultudadır. Bakınız, Zaim, 1956: 142-143.

büyük işletmelerde çalışan çocukların oranındaki yükseklik, büyük ölçüde buralarda kız çocuklarının yoğun biçimde istihdam edilmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Daha sonraki yıllar itibariyle kadın çalışanların niceliğine ilişkin veri kaynakları artmaktadır. Özellikle 1936 tarihli İş Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sonra 1937, 1938 ve 1943 yıllarında yasa kapsamına giren işyerlerini kapsayan İş İstatistikleri, tüm eksiklik ve hatalarına karşın, gene de döneme ve kadın çalışanlara ilişkin önemli nicel veriler içermektedir.¹⁴ Ancak, İş Kanunu kapsamı dışındaki küçük ölçekli kuruluşlarda çalışan kadınların niceliğine ilişkin olarak sağlıklı biçimde bilgi edinebileceğimiz kaynaklar mevcut değildir. Tablo II’de, İş İstatistikleri’ne göre yıllar itibariyle bağımlı çalışanların cinsiyet ve yaş dağılımına ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo II: İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Kadın ve Çocuk Çalışanlar (1937-1947)

	1937		1943		1947	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Çocuk (12-18 yaş)	23 347	8.80	51 871	18.86	20 845	7.21
Kadın	50 131	18.89	56 937	20.70	50 851	17.59
Erkek	191 863	72.11	166 275	60.45	217 451	75.20
Toplam	265 341	100.00	275 083	100.00	289 147	100.00

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 7; Çalışma Dergisi, 1978: 146’daki verilerden düzenlenmiştir.

Tabloda dikkati çeken nokta, 1937 yılından 1943 yılına kadar kadın istihdamında yaklaşık %12’lik bir artış olduğudur. Bundan da daha fazla dikkati çeken nokta ise çocuk ve genç istihdamının 2.5 kat dolaylarında artmış olmasıdır. 6 yıllık kısa bir zaman diliminde ortaya çıkan bu değişimler ilginçtir ve yorumlanmaya

¹⁴ İş Kanunu, günde en az 10 işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerini kapsamına almaktaydı. Ancak daha az işçi çalıştıran kuruluşlar arasında da bu özelliği taşıyanlar olabileceği düşüncesiyle, 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlara beyannameler gönderilmiş ve doldurularak iade edilen bu beyannameler aracılığıyla bilgi toplanmıştır. Daha sonraki yıllarda da benzeri yöntemlerle bilgi toplanmaya devam edilmiştir. Bu istatistikler, taşıdıkları özellikler nedeniyle dönem içerisindeki tüm ücretlileri kapsamamaktadır. 5’ten az işçi çalıştıran kuruluşlar kapsam dışında kaldığı gibi, İş Kanunu’nun kapsamına girmeyen bazı faaliyet alanlarında çalışanlar ve fikir işçileri de içerilmemektedir. Bunlara ilave olarak, iade edilmeyen beyannameler nedeniyle 5’ten ve hatta 10’dan fazla işçi çalıştıran bazı kuruluşların da içerilmemeleri söz konusu olmuştur. Bu ilk iş istatistiklerinin yöntemi üzerinde bakınız, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 1-2; Kessler, 1942, *passim*. Kessler, aynı zamanda istatistiklerin eksikliklerini ve hatalarını da değerlendirmektedir. Kessler’e göre, bazı işyerleri anket formlarını doldurmadığı için, örneğin 1938 yılında gerçekten yasanın kapsamına giren işçi sayısı aslında %20 kadar daha fazla olmalıdır. Bakınız, s. 239. Benzeri eleştiriler için bakınız, Tuna, 1944-1945, *passim*.

muhtaçtır. Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin başka dönemlerinde, örneğin, 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nda da kadın ve çocuk işçilerin sayısında belirgin bir artış olmuştur. Bu oluşum, savaş koşulları nedeniyle erkek işgücünün azalması ve bunun yerine kadın ve çocuk işgücünün ikame edilmesinden kaynaklanmaktaydı. İncelemekte olduğumuz dönemdeki gelişmeler de, benzer biçimde savaşın etkileriyle açıklanabilir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na girmemiş de olsa, seferberlik nedeniyle erkek işgücünün önemli bir bölümü silah altına alınmış, işgücünde meydana gelen azalma çocuk ve kadın istihdam edilerek kapatılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, sorunun iktisadi ve toplumsal yönleri dışında, hukuki boyutu da önemlidir. Savaş koşullarında çıkarılan 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenlemelerle İş Kanunu’nun bazı maddelerinin askıya alınması, bu kanunun bireysel iş ilişkileri alanında ücretli çalışanları koruyucu hükümlerini zayıflattı. Bu çerçevede kadın ve çocuk işçilere ilişkin bazı düzenlemeler de askıya alınmış ve bu durum, kadın ve çocukların daha geniş ölçüde çalıştırılmalarını kolaylaştırmıştır.¹⁵

1943 yılı itibariyle çocuklar içerisinde kızların oranı ise %42.09 olup, yetişkinlere ait oranın çok üzerindedir. 12-16 yaş grubunda ise kızların oranı daha da yüksek olup, %45.92’e ulaşmaktadır.¹⁶ Bu, yetişkin işçiler için geçerli oranların yaklaşık iki katıdır. Bu oranlar, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarında yer alan bilgilerin daha da üzerinde görünmekte ve çocuk işçiler arasında kızların oranının aradan geçen dönemde arttığı düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak, böyle bir sonuca varmak yanıltıcı olacaktır, çünkü her iki dizideki yaş grupları aynı olmayıp, birinde 14, diğesinde 18 yaş sınırı bulunmaktadır. Bunun dışında bir farklılık da, 1927 Sanayi Sayımı sonuçları 4 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelere ait bilgileri verirken, İş Kanunu kapsamına ait istatistiklerin 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlardaki duruma ilişkin bilgi vermesidir. Çocuklar arasında kızların ağırlığı, yaş gruplarını dikkate almayan ve salt cinsiyet ayrımı itibariyle yapılacak bir değerlendirmede, toplam içerisindeki oranı da değiştirmektedir. Kız çocuklar + kadınlar itibariyle bir değerlendirme yapılırsa, 1943’te salt cinsiyet esaslı oran %29’a ulaşmaktadır.

Yukarıdaki sayımların yönetsel farklılıklarından kaynaklanan ufak tefek sapmalar bir tarafa bırakılacak olursa, tüm veri kaynakları itibariyle kadın işçilerin toplam içerisindeki oranının aşağı yukarı sabit ve dörtte birler düzeyinde olduğu görülmektedir. Az aşağıda yapacağımız değerlendirmeler, iktisadi faaliyet alanları itibariyle de dağılımın ciddi bir farklılaşmaya uğramadan devam ettiğini gösteriyor.

B. Kadın İşçilerin İktisadi Faaliyet Alanlarına Dağılımı

Döneme ilişkin tüm istatistiksel kaynaklar, ücretli kadın emeğinin iktisadi faaliyet kollarına dağılımına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmesi, geleneksel olarak kadın çalışmasının yoğun olduğu

¹⁵ Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan uygulamalar konusunda bakınız, Makal, 2005.

¹⁶ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 3’teki bilgilerden hesaplanmıştır.

sektörler açısından 1927-1943 döneminde kayda değer bir değişim yaşanıp yaşanmadığını ortaya koyacaktır.

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, 14 yaşından büyük kadın işçilerin %43.7’si tarımsal kaynaklı ürünler işleyen sanayilerde, %48.1’i ise dokumacılık alanlarında çalışmaktadır. İki faaliyet alanında çalışanların oranı %91.8’i bulmaktadır. 14 yaşından küçük kız çocuklarında ise bu oranlar sırasıyla %70.1 ve %24.5 olup, toplam da %94.6’ya ulaşmaktadır.¹⁷ Değerlendirmeler “işveren” statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında da durumun aynı olduğu, “patron” olan kadınların %71’inin gene bu iki sanayi kolunda bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda da durum aynıdır. 14 yaşından büyük kadın işçiler ile 14 yaşından küçük kız işçilerin 1932’de %30.78’i, 1933’te %29.69’u, 1934’te ise %33.61’i ziraat sanayiinde çalışırken, dokuma sanayiindeki oranlar gene aynı yıllar itibariyle ve sırasıyla %64.32, %58.99 ve %53.21 olmaktadır. İki faaliyet alanının toplamı ise aynı yıllar itibariyle %95.1, %88.68 ve %86.82’dir (Tökin, 1946: 57). Bu toplam içerisinde iki yaş kategorisi itibariyle bir değerlendirme yapıldığında ise 14 yaşından küçük kız çocukları itibariyle dokumacılığın payının biraz daha yüksek olduğu görülmektedir (Tökin, 1946: 589).

İş Kanunu kapsamındaki işçiler için düzenlenen istatistiklere göre, 1937’de kadınların %19.5’i, 1943’te ise %23.7’si dokuma sanayiinde çalışmaktadır. Kadınların 1937’de %64.9’u, 1943’te ise %63.9’u ise gıda, içki ve tütün faaliyet alanında çalışmaktadır. İkisinin toplamı ise aynı yıllar itibariyle %84.4 ve %87.6 olmaktadır.¹⁹ Burada iki faaliyet alanı itibariyle toplam oranlar daha önceki sayım kaynaklarıyla tutarlı iken, dokumacılık alanında çalışan kadınların oranının daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni, yukarıdaki kaynaklarda 14 yaş öncesi ve sonrası ayırımı yapılırken, burada yaş sınırınının 18 olmasıdır. Çözümlemeye aynı alanda çalışan 12-18 yaş grubundaki çocukların dahil edilmesi, bu farklılığı giderecektir. Örneğin, 1943 yılı itibariyle dokuma sanayiinde çalışan çocukların sayısı kadınlardan daha fazladır ve bunların büyük ölçüde kız çocukları olduğu söylenebilir.

Özetle, 1920’li, 1930’lu ve 1940’lı yıllara ait istatistiksel veriler, hem Osmanlı İmparatorluğu ve hem de 1950’li yıllardaki kadın işçilerin faaliyet alanlarına dağılımına benzer sonuçlar sunmaktadır. Yani, geleneksel olarak kadın işçiliğinin yoğun olduğu faaliyet alanları ağırlıklarını korurken, en azından bu açıdan önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir.

¹⁷ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1932: 216, Tablo 5’teki bilgilerden hesaplanmıştır.

¹⁸ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1932: 216, Tablo 5’teki bilgilerden hesaplanmıştır.

¹⁹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 7’deki bilgilerden hesaplanmıştır.

C. Kadın İşçilerin Yöresel Dağılımı

Kadın işçi istihdamının yöresel dağılımına ilişkin bilgiler de ilginç sonuçlar vermektedir. 1943 yılı itibariyle kadın işçilerin %69.89’unun sadece iki kentte, İstanbul ve İzmir’de çalıştıkları görülmektedir. Bu, büyük ölçüde aynı tarih itibariyle İş Kanunu kapsamına giren işçilerin büyük bölümünün (%40.6) bu iki kentte yoğunlaşmış olması olgusuyla örtüşmektedir.²⁰ Bunun yanı sıra, kadınların mesleki dağılımları da konuya ışık tutacak ipuçları içermektedir. 1943 yılı itibariyle kadın işçilerin 13 483’ü tekstil, 36 390’ı gıda-içki ve tütün sanayilerinde istihdam edilmekte ve toplam kadın işçilere oranı %87.6’yı bulmaktadır.²¹ 1950’li yıllarda yapılan çalışmalar, geleneksel olarak kadınların yoğun olarak çalıştığı tütün ve tekstil alanlarında işletme ölçeklerinin büyük olduğunu, 1957 yılında kadın işçilerin %88’inin 100’den fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda çalıştığını ortaya koymuştu (Makal, 2002(a): 198). Bu ölçekteki kuruluşların ülkenin sanayi açısından en gelişmiş iki kentinde toplanması, kadın işçilerin yoğun biçimde bu iki kentte istihdam ediliyor olmaları üzerinde belirleyici olmalıdır.

Ç. Kadın İşçiler ve İktisadi Devlet Teşekkülleri

İnceleme dönemimiz içerisinde kadın çalışmasına ilişkin olarak gözden geçirilmesi gereken bir olgu da, Türkiye’de devletçi sanayileşme sürecinin en önemli aracı konumunda olan İktisadi Devlet Teşekkülleri’dir. Bu kuruluşlar, sağladıkları diğer ekonomik ve sosyal yararlar yanında, kadınların iktisadi yaşama katılmaları konusunda da önemli roller oynamışlardır. Bu değerlendirmemiz, çalışmamızda ele almadığımız, kamu görevlisi kadınların durumu itibariyle de geçerlidir.

İDT’nin etkilerinden biri, kadın istihdamı itibariyledir. Ancak, bu etkinin boyutlarını irdelerken, mümkün olduğu kadar nesnel sınırlar içerisinde kalarak, abartılardan kaçınmak yararlı olacaktır. Bir araştırmacı, Sümerbank Defterdar Fabrikası’nın “Türk kadınının evden atelye ve fabrikaya girişine ilk defa vasıtalık ettiği”ni ifade ederek, “...Sanayileşme vasıtası ile Türk kadınının peçeli ve kafesli bir kapalı hayattan atelyeye ve fabrikaya girişinin macerası”ndan söz etmektedir (Findıkoğlu, 1955: 49).²² Şüphesiz ki bu değerlendirme birçok teşekkül ve bunlara bağlı müesseseye de genelleştirilerek tartışılmalıdır. Daha önceki dönemlere ilişkin bilgilerimiz çerçevesinde, bunu doğru ama abartılı bir değerlendirme olarak kabul etmek isabetli olacaktır. Kadının atölyeye ve fabrikaya girişinin İktisadi Devlet Teşekkülleri’ne, hatta Cumhuriyet dönemine özgü olmayıp, daha İmparatorluk döneminde de gözlenen bir olgu olduğunu belirtmiştik. Kamu iktisadi kuruluşları söz konusu olduğunda bile, İmparatorluk’ta Hereke gibi devlete ait müesseselerde kadınlar ve kız çocukları yoğun biçimde istihdam edilmekteydi.

²⁰ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 6’daki bilgilerden hesaplanmıştır.

²¹ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 7’deki bilgilerden hesaplanmıştır.

²² Sümerbank’ın sadece Hereke Fabrikası’nda 1939 yılında 250 kız çalışıyordu. Bakınız, Küçükerman, 1987: 53.

Ancak, özellikle devletçi sanayileşme döneminde İktisadi Devlet Teşekkülleri’nin gelişmesiyle, buralarda çalışan kadın işçi sayısı ve oranı da artış göstermiştir. Örneğin, bu teşekküllerin en önemlisi durumunda olan Sümerbank’ta, faaliyete geçtiği 1933 yılı sonunda 2 500 erkek işçi, 500 kadın işçi çalışırken; 1943 yılı Haziran sonunda erkek işçi sayısı 15 000’e, kadın işçi sayısı ise 6 000’e çıkmıştı (Sümerbank, 1943: 259). Bu kadınlardan 5 000’den fazlası İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi’nde çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 30). Böylece, Sümerbank’ta on yıllık bir zaman diliminde toplam işçiler içerisinde kadınların oranı %16.66’dan %28.57’ye çıkmış olmaktadır. Bu oran, aynı yıl itibariyle İş Kanunu’na tabi işçiler için geçerli oranın biraz üzerinde görünmektedir. Ancak, İş Kanunu’na tabi kadın işçileri “kız çocuklar + kadınlar” toplamı olarak alırsak, oranlar birbirine neredeyse eşitlenmektedir. Kuşkusuz, böylesi bir değerlendirmede iki önemli noktanın göz önünde bulundurulması icap eder. Bunlardan biri, artışın savaş koşullarında azalan erkek emek arzına bağlı olduğudur. Diğer taraftan, Sümerbank’a ilişkin bu rakamların, zaten kadınların yoğun biçimde çalıştığı tekstil, halıcılık gibi faaliyet alanlarına ait olduğu, diğer İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından oranların bu kadar yüksek olmayacağı da dikkate alınmalıdır. Bunun yanı sıra, gene aynı nedene bağlı olarak, Sümerbank’a bağlı müessese ve fabrikaların kendi içinde de kadın işçi oranının birbirinden farklılaştığı gözlenmektedir. Birkaç müessesede kadın ve erkek işçi sayıları birbirine çok yakındır. Örneğin, Bakırköy Bez Fabrikası’nda 700’e yakın kadın, 800 kadar erkek işçi (Sümerbank, 1943: 36); Gemlik Sungipek Fabrikası’nda da ortalama 200 erkek, 150 kadın işçi çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 75). Buna karşılık, gene aynı nedene bağlı olarak, kadının geleneksel faaliyet alanları arasında yer almayan kollarda kadın işçi oranı giderek düşmektedir. İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası’nda 700 erkek, 100 kadın işçi bulunmaktadır (Sümerbank, 1943: 109). Çimento Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi gibi bazı müesseselerde ise kadın emeği yok denecek düzeydedir.

Kanımızca, İktisadi Devlet Teşekkülleri kadın emeği açısından değerlendirildiğinde, konunun nicel boyutları yanında, başka veçheleri nedeniyle de önem taşımaktadır. Bu kuruluşlarda çalışan kadınlar, sağlanan daha yüksek ücretler ve sosyal olanaklar nedeniyle, özel kuruluşlardaki kadınlardan daha iyi koşullarda çalışma ve yaşama olanağına sahip olmuşlardır. Ücret farklılıklarına ilişkin olarak, inceleme dönemimiz için somut rakamlar mevcut değilse de, 1950 sonrası dönem için mevcut verilerin, bu dönem itibariyle de geçerli olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur.²³ İktisadi Devlet Teşekkülleri’nde kadın işçilere sağlanan olanaklar bununla da sınırlı değildir. Dönem itibariyle bu kuruluşlarda işçilere aralarında eğitim ve kültürel öğelerin de bulunduğu ücret dışı geniş sosyal olanaklar sağlanırken,

²³ 1957 yılı itibariyle kamu kesiminde kadın işçi ücretleri özel kesimden gıdada %40, tütünde %51 ve mensucatta %33 oranında yüksekti. Bakınız, Makal, 2002(a): 486.

kadınlar da bundan yararlanmaktadırlar.²⁴ Örneğin, 1939-1945 döneminde Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi’nde (SEKA) düzenlenen okuma yazma kurslarına devam eden 872 işçiden 242’si, kurslardan mezun olan 563 işçiden ise 178’i kadındı (Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 170, Tablo 11). Döneme ait bilgi ve görsel malzemeler, kadınların bu müessesedeki spor etkinlikleri içerisinde de yer aldığını göstermektedir.²⁵ Benzeri durumlar, Sümerbank’a bağlı diğer müesseseler açısından da geçerlidir (Sümerbank, 1943: 255). İktisadi Devlet Teşekkülleri’ne bağlı bazı müesseselerde kadın işçilere barınma olanakları da sağlanmaktadır. Örneğin, 1943 yılı itibarıyla, 300’ü kadın olmak üzere 1 000 kişinin çalıştığı Hereke Mensucat Fabrikası’nda “Bir erkek ve bir kız olmak üzere iki işçi pavyonu vücutte getirilmekte”dir (Sümerbank, 1943: 242). Kadın işçiler için sağlanan emzirme odaları, kreş ve yuva konularını az aşağıda kapsamlı olarak değerlendiriyoruz. Ancak, bütün bu değerlendirmelerimizden, bu olanakların nicel ve nitel açıdan yeterli düzeyde olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bu olanaklar, bazı müesseselerde, zaman içerisinde tedricen ve sınırlı biçimde sağlanmaktadır. Bunda, kuşkusuz savaş döneminin güç ekonomik koşullarının da payı vardır. Buna karşılık, kamu kesimindeki aslında yetersiz olarak değerlendirilmesi icap eden bu durum, özel sektörle karşılaştırılmayacak kadar iyidir.

D. Kadın İşçilerin Çalışma Koşulları

1. Ücretler

Döneme ilişkin tüm veriler, hangi sektör ya da faaliyet alanı söz konusu olursa olsun, kadın işçilerin ücretlerinin erkek işçilerden daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu görelî bir değerlendirmedir ve erkek işçilerin ücretlerinin kadınlara göre daha yüksek olması, bizatihi bu ücretlerin yüksek ya da yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Kadın ve çocuk işçi ücretleri ile erkek işçi ücretleri hanehalkı içerisinde birbirleriyle bağlantılı da gözükmemekte; aile gelirinin düşüklüğü, bunu telafî etmek için hanehalkı içindeki kadın ve çocukların emek arzının artması üzerinde etkili olmaktadır. Rebi Barkın’ın C.H.P. Genel Sekreterliği’ne verdiği 1948 yılına ait bir raporda bu durum gayet veciz biçimde ve ücret düzeyindeki düşüklüğün “işçileri kadınları ve çoluk çocuklarıyla iş piyasasına dök(mesi)” olarak ifade edilmektedir.²⁶

Döneme ilişkin olarak, İş İstatistikleri’nden ücret farklılıkları konusunda bilgiler elde etmek mümkün olmamaktadır. Ancak, başka çalışmalar, çalışan kadınlarla

²⁴ İktisadi Devlet Teşekkülleri’nde işçilere sağlanan sosyal olanaklar konusu, Makal, 2002(b)’de kapsamlı biçimde incelenmektedir.

²⁵ 1938 yılına ait bir fotoğraf erkek ve kadın işçileri su sporları yaparken görüntülemektedir. Bakınız, Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 174.

²⁶ Bakınız, Rebi Barkın, “Türkiye’de işçi meselesi”, C.H.P. Genel Sekreteri T. Fikret Sılay’a verilen 13.1.1948 tarihli rapor, s. 5; [BCA CHPK], No. 490.01/1439.8.1.

erkekler arasındaki ücret farklılıklarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Örneğin, 1930 yılı itibarıyla yapılan bir çalışmada, İzmir merkez olmak üzere 10 ili kapsayan bir bölgede; üzüm, tütün ve incir işleyen fabrikalarda, “kadın ve çocukların yevmiyeleri(nin) erkeklerden daha az” olduğu ifade edilmektedir (M. Zeki, 1930: 201).

Cinsiyete göre ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, 1936 tarihli İş Kanunu’na göre işverenler tarafından yapılması zorunlu olan “dahili talimatname”lerde de bulmak olanaklıdır.²⁷ Örneğin, 1936 tarihli İş Kanunu sonrasında ilişkin ve Türkiye’de kibrit ve çakmak tekeline sahip bir Amerikan şirketine ait “dahili talimatname”de, yaşa ve cinsiyete göre saat başına ücretler şu şekilde belirlenmekteydi (Amerikan Türk İş Yatırım Kurumu: 2):

13-16 yaş arası çocuklar: 6 kuruş,

17-18 yaş arasındakiler (kadın-erkek): 7 kuruş,

19+ yaştaki erkek işçiler: 8 kuruş,

19+ yaştaki kadın işçiler: 7 kuruş.

Küçük sanayiye ait sınırlı ücret rakamları da mevcuttur. İktisat Vekâleti’nin 1937 yılına ilişkin bir raporuna göre Antep’te dokumacılık sektöründe, haşılı kadın işçiler günde en fazla 16, ortalama 12 kuruş; ayak kalfaları haftada 4 lira, dokumacılar ayda 7-9 lira, cendeciler günde 100-120 kuruş kazanmaktaydılar. Çocuk işçilerin haftalık kazancı ise en fazla 50 kuruştur (İktisat Vekâleti, 1937: 35).

Erkek-kadın işçiler arasındaki ücret farklılıkları, sadece özel kesim işletmelerine özgü bir olgu değildi ve İktisadi Devlet Teşekkülleri’ne bağlı müesseselerde de gözlenmekteydi. 1940’lı yılların sonunda, 1 475 işçi çalıştıran ve bunların 1 000’i kadınlardan oluşan Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi’nde kadınların ortalama saat ücreti 15-16 kuruş iken, erkekler için bu rakam 24-25 kuruştur. Aylık ücret ise kadınlar için 35-40, erkekler için 50-60 lira arasındaydı.²⁸ 1947 yılı itibarıyla, 1 200 işçi çalıştıran Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası’nda paçal kısmında çalışanlar ayda 80, iplikteki ustalar 180, kadınlar 75, çocuklar 25 lira ücret almaktaydılar (TBMM-ÇK: 20/10).

Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını, tarım kesimi açısından da değerlendirmek icap eder. Bu kesim için yapılacak bir değerlendirmede kullanılacak veriler sınırlı olmakla birlikte, araştırmalar, tarımda da cinsiyete dayalı ücret farklılıkları olduğunu göstermektedir. Çalgüner’in 1939-1940 yılları için vermiş olduğu rakamlar, Türkiye geneli itibarıyla erkek işçi ücretlerinin 60-100 kuruş, kadın işçi ücretlerinin 30-50 kuruş, çocuk işçi ücretlerinin ise 20-35 kuruş dolaylarında

²⁷ İş Kanunu’nun 29. maddesi, “İş veren, iş şartlarını ve işçilerin tabi tutulacakları inzibat, sağlık koruma ve iş emniyeti icaplarını gösterir bir dahili talimatname yapmaya mecburdur” hükmünü içermektedir.

²⁸ CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli’nin “Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor”u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yazarın değerlendirmeleri, bu farklılıkların büyük ölçüde iş veriminden ve yapılan işin çeşidinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır (Çalgüner, 1943: 65). Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarında, bölgeden bölgeye değişen gelenekler de rol oynamaktadır. Örneğin, Çukurova Bölgesi’nde işçi ücretleri cinsiyete göre farklılaşmazken, Ege ve diğer bazı bölgelerde farklılaşabilmektedir (Çalgüner, 1943: 71). Buna karşılık Uran, Adana’da elçi başı tabir edilen araçların, amelenin kadın veya çocuk olan kısmı için de işverenden tam amele haftalığı aldıkları halde, bunu tam olarak ödemeyerek, kendilerine ek bir kazanç sağladıklarını belirtmektedir (Uran, 1939: 21).

2. Çalışma Yaşı ve Süreleri

1936 tarihli İş Kanunu, haftalık çalışma süresini 48 saat, minimum çalışma yaşını ise 12 olarak saptamıştı. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, kadın işçilerin diğer çalışma sorunları yanında, çalışma yaşı ile çalışma sürelerine ilişkin olarak da İş Kanunu’nun sınırlamalarına uyulmadığına ilişkin gözlemler sunmaktadır. Buna göre, İstanbul Hasköy’de Tel Çivi ve Şakir Zümre fabrikalarında bir taraftan küçük yaşta çocuklar çalıştırılırken, diğer taraftan “Kadın amelelerin 10 saat çalıştırıldığı söylenmektedir” (TBMM-ÇK: 19). 3 000-3 500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası’nda “15 yaşında bir kız üç senedir bu fabrikada çalışmakta, 13 yaşında bir kız çocuğu da makaralarda 8 saat çalıştırılmaktadır” (TBMM-ÇK: 60). İstanbul’da 300 kadar işçisi olan Malta Oğulları Mensucat fabrikasında işçilerin çoğu kadın. Mesainin 8-11 saat olduğu fabrikada, 9-12 yaşında küçük çocuklar da çalıştırılıyor ve bu “yavrucukların hafif işlerde çalıştırılması ustaların insafına kalmış oluyor” (TBMM-ÇK: 17/7). Raporunda, tesisdeki sağlık koşulları da “berbat” sözcüğüyle niteleniyor. 400 işçinin çalıştığı Bursa Romenkal İpek Fabrikası’nda 9-13 yaş arasında küçük yavrular çok görülmekte ve bunların çoğu yaş tashihi suretiyle işe girmiş durumdadır. Mesai, çocuklar da dahil, 12 saat devam etmektedir (TBMM-ÇK: 27/4). Aynı şey, İzmir Amerikan tütün fabrikasında da geçerli (TBMM-ÇK: 29/1). Rapor, zaten kötü olan durumun, küçük sanayide daha da kötü olduğunu da ortaya koyuyor.

Çalışma yaşına ilişkin olarak, daha az oranda olmakla birlikte, İDT’nde de benzeri sorunların yaşandığı anlaşılıyor. Sümerbank’a bağlı ve 298’i kadın toplam 1 096 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası’nda, 14-18 yaş grubunda bulunan kızların sayısı 205 ve içlerinde daha küçük yaştakiler de bulunuyor (TBMM-ÇK: 23/1). 681’i kadın olmak üzere 2 041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası’nda ise “Yaş itibariyle küçük görünen kız çocukları vardır. Bu zavallılar yaşlarını büyüterek işe girmek imkânını bulmuşlardır” (TBMM-ÇK: 24/1).

3. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği

İşçi sağlığı ve iş güvenliği açısından değerlendirildiğinde, kadın işçilerin çalışma koşulları aslında diğer işçilerden farklı değildir. Erkekler için geçerli olan koşullar, kadınlar için de fazlasıyla geçerlidir. Ancak, bu noktada, kadın işçilerin özel

olarak da korunmasını gerektiren koşulların varlığını hatırlamak gerekir. Buna karşılık, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde, kadınların bu açıdan yeterince korunduğu söylenemez. Türk edebiyatında çalışma koşullarına yer veren ilk eserlerden biri olan Mahmut Yesari’nin 1927 yılında basılan *Çulluk* isimli romanı, ağırlıklı olarak çalışma yaşamı etrafında dönmemekle birlikte; fabrika işçilerinin gündelik yaşamlarını geniş bir sosyal örüntü içerisinde ele alırken, kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından içinde buldukları olumsuz koşullara da değinmektedir. *Çulluk*’ta, kadın işçilerin yoğun olduğu Cibali Tütün Fabrikası’nda çalışan ve “...sabahleyin şafak sökmeden kar, yağmur, rüzgâr, güneş hiçbir mâni dinlemeyip fakrin, açlığın emriyle ıslana üşüye, titreye sendeleye, sessiz, şikâyetsiz sürüne sürüne gelen ve bu mustarıp, yorgun vücutların istirahat hakkını vermeden yine aynı emirle işe başlayan, kıyılan tütünlere ince, katil tozu ile yalnız ciğerleri değil, gözlerine, mesamatına kadar zehirlenen işçi kadınlar”dan da söz edilmektedir (Yesari, 1995: 26).

Tek parti döneminde, iktidar partisi CHP milletvekilleri tarafından parti genel sekreterliğine hitaben hazırlanan pek çok belge, kadınların işçi sağlığı ve iş güvenliği sorunlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Örneğin, 1936 yılına ait bir belgede, “İsparta’da sabahtan akşama kadar çalıştırılan ve hemen hepsi kadın ve çocuktan ibaret olan yüzlerce işçilerin sihat ve gündelik bakımından durumlarının iyi olmadığı” belirtilmektedir.²⁹ Yukarıda söz ettiğimiz Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi’nde tütün bakım ve işleme işleri “sağlık şartları hiç de elverişli olmayan depolarda yapılmaktadır. Havasız karanlık Aspirateur ve kalorifer tesisatı bulunmayan bu salonlarda 300-400 işçi kadın fena şartlar altında çalışmaktadır. ...Halen altı işleme salonunda 1 000’den fazla genç kız ve kadın Fransızlardan kalma bu depolarda günlerinin büyük bir kısmını geçirmektedirler.” 400 işçi çalıştıran Tekel Sigara Fabrikası’nda da “alt katta tefrik kısmında çalışan kadınların sağlık durumları iyi değildir.”³⁰ TBMM Çalışma Komisyonu Raporu da, kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından yaşadığı olumsuzluklara ilişkin bilgiler sunuyor. Buna göre, İstanbul’da beşte dördünü kız çocuklarının oluşturduğu 40-50 işçi çalıştıran bir trikotaj atölyesi, her türlü sihî durumdan mahrum. Kızların sağlık durumları berbat, verem vakaları var (TBMM-ÇK: 11/1). Küçük işletmelerin neredeyse tamamı da her türlü sağlık olanaklarından uzak bir görünüm sergiliyor. “Bursada ipek ve tütün işlerinde bilhassa çok küçük yaşlarda işlere giren ve ekseriyeti kadın ve kız teşkil eden iş yerleri ciğer hastalıklarına fazla meydan vermekte olduğundan burada da dinlenme yerleri ve sanatoryum tesisi ve işçi hastahane ve pavyonlarının kurulması bir zarurettir” (TBMM-ÇK: 12). Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise “İDT’lerin pek azı fakat hususi teşebbüslerin hemen hemen

²⁹ C.H.P. Genel Sekreteri’nin bölgeyi teftiş eden Gaziantep Saylavı Bekir Kaleli’nin raporuna binaen Ekonomi Bakanı Celâl Bayar’a 4 Şubat 1936 tarihli yazısı; [BCA CHPK], No. 490.1/726.485.1.

³⁰ CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli’nin “Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor”u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

%95’i işçi sağlığını korumak için konmuş (15156) sayılı Kararnameye katıyen riayet etmemektedirler” denmektedir (TBMM-ÇK: 37/5).³¹

4. Kreş ve Yuva Olanakları

Ortak çalışma sorunları yanında, kadın işçileri yetişkin erkek işçilerden ayıran önemli bir farklılık, analık ile bunun yarattığı değişik sorunlardır. Kadının çalışma hayatına atılması ve bunun zaman içerisinde kalıcı hale gelmesi, bu sorunları giderek ciddi boyutlara ulaştırmakta ve çözüm gerekliliği doğurmaktadır. “Herhangi bir toplumda, kadının, geleneksel ev kadınlığı rolünün bir uzantısı olarak değil, gerçek bir rol değişimi olarak üretim sürecine katılmasının önkoşulu, rol ikileminin hafifletilmesi, kadına aile-içi sorumluluklarında yararlı ve yardımcı olacak kurumların geliştirilmesidir” (Çitçi, 1982: 39). Bunlar arasında, özellikle doğum öncesi ve sonrası ihtiyaç duyulan izinler ile doğum sonrasında anneye sağlanması gerekli emzirme ile kreş-yuva olanakları başta gelmektedir. Sosyal politika zaviyesinden bakıldığında, bu olanaklar bir taraftan ihtiyaç içerisindeki anneye yardımcı olunması açısından önemli olduğu gibi, diğer taraftan da, kadın emeğinden yararlanmanın ve üretimi düzenli bir biçimde sürdürmenin bir unsuru olarak değerlendirilmelidir. Yeryüzü ölçeğindeki uygulamalara bakıldığında, kapitalist dünyada bu olanakların daha çok kadın emeğine zorunlu bir biçimde ihtiyaç duyulan dönemlerde -örneğin savaş dönemlerinde- sağlanmaya başlandığı, zaman içerisinde olanaklar gelişmekle birlikte, büyük eksikliklerin söz konusu olduğu görülmektedir.³²

1936 tarihli İş Kanunu konuya ilişkin düzenleme yaparken, “Gebe veya emzikli kadınların hangi devrelerde ne gibi işlerde çalıştırılmalarının yasak olduğu ve bunların çalışmaları caiz olan işlerde hangi şartlar ve usullere tâbi tutulacakları ve hangi vasıf ve şartlardaki işyerlerinde ne suretle emzirme odaları veya çocuk bakım yurdu (Kreş) tesis edilmek mecburiyeti bulunduğu İktisat ve Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâletleri tarafından müştereken hazırlanacak bir nizamname ile tesbit edilir. Bu nizamname, ağır ve tehlikeli işlerle kadınların ve 18 yaşına kadarki çocukların çalıştırılması caiz olmayan işler hakkındaki nizamname ile aynı zamanda çıkarılır” demektedir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kadın emegi daha fazla önem kazanıp, kadın işçi sayısı artarken, bundan faydalanmanın bazı koşulları da tartışma alanına çıkmaktaydı. Çalışma Bakanlığı’nın *Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri (Beş yıllık iş programının esasları)* başlıklı 1946 tarihli yayınında, Türkiye’de sanayileşme sürecinde kadın emeğinin giderek önem kazandığı belirtilerek, bundan daha fazla faydalanma ihtiyacının da artacağı ifade edilmekteydi. Bu noktada, kadın emeğinden faydalanmanın ön koşullarından birinin kreşler olduğu belirtilmekteydi: “Kadınlarımızı bir yandan çalışma hayatımıza bağlamak ve öte yandan da Ana olmaya teşvik etmek ancak açılacak kreşlerle mümkündür” (Çalışma Bakanlığı,

³¹ Söz edilen, 5.2.1941 tarih ve 15156 sayılı *İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi*’dir.

³² Tarihsel boyutta değişik ülkelerdeki uygulamalar için bakınız, Çitçi, 1982: 40-42.

1946: 85). Yayında, 1943 yılı itibariyle İstanbul’da 23 269’u İş Kanunu kapsamında olmak üzere toplam 46 538 kadın işçi olduğu belirtilerek, sadece bu kentte 18 kreşin açılması gerekliliği ifade edilmektedir (Çalışma Bakanlığı, 1946: 88).

Buna karşılık, *Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü* gecikmeli olarak 1948 yılında çıkarılıp, 1949’da yürürlüğe girerken; onunla aynı zamanda çıkarılması icap eden *Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname* daha da gecikmeli olarak ve 1953 yılında çıkarılabilmektedir. Bu gecikme kadın işçilerin çalışma koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir. Mevcut bilgilerimiz, Nizamname çıkarıldıktan sonra dahi durumun parlak olmadığını ortaya koymaktadır. 1960 yılı itibariyle tüm ülkede sadece 33 emzirme odası ile 32 kreşin kayıtlı olduğu, bu tesislerdeki çocuk sayısının ise sadece 2 898 olduğu görülmektedir (Akçay, 1960: 5). Bunun öncesindeki dönemde ise durum çok daha kötü olup, bu olanaklar yok denecek düzeydedir. Aşağıda bu olanakları değerlendirirken, İktisadi Devlet Teşekkülleri ile özel kesim işyerleri arasında bir ayırım yapmanın zorunlu olduğunu düşünüyoruz. Bunun yanı sıra, özel kesimdeki işyerlerini de aralarındaki farklılıklar hesaba katıldığında, büyük ve küçük işyerleri olarak ayırdetmek gerekli görülmektedir.

Durum, özel kesime göre daha iyi olanaklar sağlayan İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından değerlendirildiğinde, buralardaki durumun da homojen bir görünümde olmadığı söylenmelidir. Üstelik, emzirme ile kreş ve yuva olanakları açısından aynı teşekkül içerisindeki farklı müessese ve işyerlerinde dahi önemli farklılıkların ortaya çıkabildiği görülmektedir. İşçilerinin %75’i kadın olan Tekel Cibali Tütün Fabrikası, bu olanakları sağlayan kuruluşların en iyilerinden biri olarak belirginleşmektedir. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Çocuk yuvası pek mükemmel. Bir çocuk mütehassısı tarafından idare edilmekte olan yuvaya ait her şeyi çok iyi ve ziyaret edilmeğe değer mahiyette” (TBMM-ÇK: 22). Dörtte biri kadın olan 1 300 işçili Beykoz Deri Sanayi Fabrikası’nda 25 kişilik bir çocuk yuvası bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 25). Burada, süt çocuğu olan kadınlara emzirmek için evlerine günde üç defa izin verilmektedir (TBMM-ÇK: 26). 400’ü kadın 1 100 işçisi olan Paşabahçe İnhisarlar İspirto Fabrikası’nda “25 kişilik çocuk yuvası var, işçi kadınların çocukları mektep çağına kadar gündüzleri ve mesai saatleri burada muhafaza ediliyor” (TBMM-ÇK: 27). Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası’nda ise “Kreş 50 kadrolu ve durum çok ideal” (TBMM-ÇK: 30). Nazilli Fabrikası’nda 25 mevcutlu kreş, çocuk yuvası var (TBMM-ÇK: 68). 1 000’den fazla kadın çalıştıran Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi’nde bir çocuk bakımevi bulunmakta, ancak “bu sosyal yardım yuvasında 50 işçi çocuğu gıda sağlık ve eğitim bakımından en yakın bir ilgi ve korunmağa mazhar olmaktadır. ...diğerleri çok defa çalışan annesinin de sefkatinden mahrum kalan çocuklarını yalnız başlarına eve veya komşuya bırakmak

zorunda kalmaktadırlar.”³³ 400’ü kadın, toplam 2000 işçinin çalıştığı Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi’nde, diğer sosyal tesisler yanında, kadın işçiler için kreş tesisi de programlanmaktadır (Sümerbank, 1943: 180).

Buna karşılık bazı müesseselerde durumun o kadar iyi olmadığı gözlenmektedir. Defterdar Mensucat Fabrikası’nda “Kadın işçi 700 kreş yok” (TBMM-ÇK: 20). 200’ü kadın olmak üzere 1 200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası’nda kreş yok, çocuk yuvası yok, “bekar kızlara mahsus yeni yapılan yatakhane cidden bakımsız, kadın ameleye doğumdan sonra 3 hafta istirahat veriliyor. 45 gün olması gerekirken, idarenin keyfiyle azalıp çoğalması” dikkatleri çekiyor. Emzirme, doğum ve hamilelikte ücret 90 liradan 70 liraya indirilmiş ve “anlaşılan maliyecî zihniyetiyle fazla vergi kesilmiş oluyor” (TBMM-ÇK: 32). 4-5 yüzü kadın 2 800 işçisi olan İzmit Sümerbank Seluloz sanayi Müesseseleri’nde “çocuk yuvası, kreş yok” (TBMM-ÇK: 33). 300’ü kadın olmak üzere 2 500 işçi çalıştıran Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası’nda da kreş ve yuva yok, süt verilmiyor (TBMM-ÇK: 34). Yüzde 40’ı kadın olmak üzere 2 200 işçi çalıştıran Merinos Fabrikası’nda kreş ve çocuk yuvası yok. Çocuklu kadınların emzirme saatlerinde çocukları evlerinden getirtiliyor (TBMM-ÇK: 36). 681’i kadın olmak üzere 2 041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası’nda ise “Kreş ve çocuk yuvası olmadığından işçi kadınlar zahmet çekmektedir” (TBMM-ÇK: 24/1).

İktisadi Devlet Teşekkülleri’ndeki bu sınırlı ve eksik uygulamalar, özel sektörle karşılaştırıldığında gene de çok iyidir. Özel sektöre ait kuruluşlarda bu olanaklara sahip olan işyerleri sayılıdır. Bunlardan biri olan ve 1 700 işçi çalıştıran Şark Sanayi Bez ve Dokuma İplik Fabrikası’nda bir çocuk yuvası bulunmakta ve buraya 3 yaşından okul çağına kadar olan çocuklar kabul edilmektedir (TBMM-ÇK: 58). 3 000-3 500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası’nda ise TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporlarındaki ifadeyle, “yağlı pamukların depo edildiği bir mahsen üstünde çocuk kreşi diye bir salon mevcut. Bu kadar pis ve sinekli yere tesadüf edilmesi cidden hayreti mucip”tir (TBMM-ÇK: 59). 1 500 işçisinin beşte biri kadın olan, dönemin büyük sanayi kuruluşlarından biri olan Paşabahçe Cam Fabrikası’nda ise “Kreş yuva yok”tur ve “Çocuklu kadınlara emzirme için bir iki saat izin verildiği söyleniyor” (TBMM-ÇK: 26-27). 600’ü kadın olmak üzere 1 000 işçi çalıştıran ülkenin önemli tekstil kuruluşlarından Santral Mensucat’ta da kreş ve yuva yoktur (TBMM-ÇK: 29). Bursa bölgesindeki özel sektöre ait sanayi kuruluşlarına ait bilgiler verirse, İş Bankası’na ait olan ve yarısı kadın olmak üzere 240 işçi çalıştıran İpek İş Fabrikası’nda da kreş ve çocuk yuvası bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). 300 kadar kadınlı-erkekli işçi çalıştıran Bursa’daki Remenla İpek Fabrikası’nda da çocuk yuvası, kreş ve emzirme müsaadesi bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). Toplam 150 işçisinden 140’ı kadın

³³ CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli’nin “Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor”u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

olan Gaffar Zade Fabrikası’nda da kreş, çocuk yuvası yoktur ve çalışan kadınlar çocuklarını emzirmek için evlerine gitmektedirler (TBMM-ÇK: 39). %70’i kadın olan 70-80 işçi çalıştıran Mehmet Tahsin Tütüncüoğlu Tütün Fabrikası’nda da kreş ve çocuk yuvası yoktur (TBMM-ÇK: 39).

Türkiye’nin sanayi açısından gelişmiş bir başka bölgesinden, İzmir’den örnekler verecek olursak, tamamı kadın olan 1 970 işçi çalıştıran The Amerikan Tütün İşletme’de çocuk yuvası ve kreş bulunmamaktadır. Kuruluşta emzirme müsaadesi de bulunmamakla birlikte, fabrikaya amele kadınının anası ve yakını tarafından çocuğu getirilmişse, hepsi kadın olan ustabaşılar izin vermektedirler. Erkeklerle soyunma yerleri var, kadınlara yok (TBMM-ÇK: 55). %40’ı kadın olmak üzere 1 000 işçi çalıştıran İzmir Yün Mensucat’ta da kreş, yuva yoktur, buna karşılık emzirme müsaadesi bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 63).

Görülmektedir ki, TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, konuya ilişkin geniş gözlemler ortaya koyarken, sadece sınırlı sayıdaki kamu kuruluşunda bu olanakların mevcut olduğunu, birkaç özel kuruluşta da değişik biçimlerde emzirme olanakları sağlandığını ortaya koymaktadır. Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise “Kreş ve yuvaların yokluğu göze çarpmaktadır. Düzeltilmesi” ifadesi yer almaktadır (TBMM-ÇK: 38/6).

Çocuk ve doğum olaylarına ilişkin olarak kreş ve yuva olanaklarının sınırlılığı yanında başka ciddi sorunlar da bulunmakta, 3008 sayılı İş Kanunu’nun özellikle doğum izin süreleri ile ücretlere ilişkin bazı âmir hükümlerine bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri’nde dahi uyulmadığı görülmektedir. 200’ü kadın olmak üzere 1 200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası’nda, “bekâr kızlara mahsus yeni yapılan yatakhane cidden bakımsız, kadın ameleye doğumdan sonra 3 hafta istirahat veriliyor. 45 gün olması gerekirken, idarenin keyfiyle azalıp çoğalması” gözlenen sorunlardan biridir. Ayrıca emzirme, doğum ve hamilelikte ücret 90 liradan 70 liraya indirilmiş ve rapordaki değerlendirmelerle “anlaşılan maliyeci zihniyetiyle fazla vergi kesilmiş oluyor” (TBMM-ÇK: 32). Nazilli Fabrikası’nda da kadın doğumu evde yaparsa ücreti 90 lira ödenirken, fabrika hastanesinde yapılırsa 50 lirasını masraf olarak kesiyorlarmış (TBMM-ÇK: 70). Adana ve Gaziantep’teki işçilerin durumunu yansıtan bir CHP raporuna göre de “Gebe kadınlara verilen, doğumdan evvel 6 haftalık mühlet kâfi ise de doğumdan sonraki 6 hafta bilhassa kreş olmıyan müesseselerde ekseriyetle çok fena bir durum yaratmaktadır.” Raporda, bu durumun “önlenmesi” istenmektedir.³⁴

Sonuç

Ücretli kadın emeği söz konusu olduğunda, erken cumhuriyet dönemindeki gelişmelerin, Osmanlı İmparatorluğu’nda ve özellikle de 19. yüzyıl sonlarında

³⁴ Adana ve Gaziantep’te işçilerin durumuna ilişkin rapor; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

tedricen meydana gelen gelişmelerle yakından bağlantılı olduğu görölmektedir. Kadın emeğinin evden ev dışına çıkış süreci ve önce atölyelere, sonra da fabrikalara çekilmesi bu dönemde başlamış ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Kadınların çalıştıkları sektörler ve faaliyet alanları açısından da iki dönem itibariyle bir süreklilik söz konusudur. İmparatorluk’ta olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de kadın işçiler esas olarak dokumacılık, gıda, içki ve tütün faaliyet alanlarında çalışmaktadırlar. Kadın işçilerin, ülkenin sanayi açısından daha gelişmiş olan büyük kentlerinde yoğunlaştığı görölmektedir. Erken cumhuriyet döneminde cinsiyete dayalı ücret farklılıkları açısından da, bu konudaki evrensel eğilimlere uygun ve Osmanlı İmparatorluğu’ndakine benzer biçimde, kadınlar aleyhine ciddi bir açıklık söz konusudur. Kadın işçilerin çalışma süreleri uzun, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından çalışma koşulları ise kötüdür. Kadın işçilerin korunması açısından önem taşıyan bir sosyal koruma önlemi olarak kreş ve yuva olanakları ise bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri hariç tutulursa, yok denecek kadar azdır. Buna karşılık, Osmanlı döneminde kadın işçileri koruyucu hemen hiç bir sosyal politika önlemi söz konusu değilken, Cumhuriyet döneminde mevzuata tedrici biçimde kadın işçileri koruyucu hükümler konulmaya başlanmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu, bunların en geniş ve sistematik olanıdır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı döneminin kendine özgü koşulları bu önlemlerin uygulamaya aktarılmasını zorlaştırırken, 1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenleme ve uygulamalar da, kadınları koruyucu hükümlerin çoğunu askıya almıştır. Özellikle çalışma yaşı ve süreleri ile işçi sağlığı ve iş güvenliği açılarından bakıldığında, kadın işçilerin çok olumsuz koşullar altında bulunduğu görölmektedir. Kadın işçilerin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları Devletin resmi raporlarına da yansımış olmasına rağmen, koşulların düzeltilmesi için gerekli adımlar atılamamıştır. Bunun nedenlerinden biri gerekli iş denetimlerinin gerçekleştirilememesidir. Bu durum, var olan koruyucu hükümlerin uygulamaya aktarılmasını engellerken, İş Kanunu uyarınca çıkartılması gereken tüzük ve yönetmeliklerin gecikmeli olarak çıkartılabilmesi de koruyucu yeni önlemler alınmasını olanaksız kılmıştır. Bütün bu koşullar altında, erken cumhuriyet dönemi bir taraftan kadın işçi istihdamının arttığı ve çeşitlendiği, diğer taraftan ise kadın işçilerin büyük bölümü itibariyle olumsuz yaşama ve çalışma koşullarına terkedildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, **Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu [BCA CHPK]:**

Katalog No. 490.01/726.485.1.

Katalog No. 490.01/728.495.5 (T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerininin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Raporları) **(TBMM-ÇK)**

Katalog No. 490.01/1439.8.1.

Katalog No. 490.01/1440.11.1.

II. Kurum Yayınları

Amerikan Türk İş Investment Korporeşön, **Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi**, Tarihsiz.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1932), **İstatistik Yıllığı 1931/1932**, İstanbul.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1945), **İş İstatistikleri**, Ankara.

Çalışma Bakanlığı (1946), **Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri (Beş yıllık iş programının esasları)**, Akın Matbaası, Ankara.

Çalışma Dergisi (1978), Ekim 1978, Öztekin Matbaası, Ankara.

Sümerbank (1943), **X. Yıl (11.7.1933-11.7.1943)**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

III. Kitap ve Makaleler

Akçay, İsmail (1960); “Sosyal Hayatta Annenin ve Çocuğun Himayesi”, **Çalışma Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 4, Ocak-Şubat 1960: 1-8.

Alexander, Sally (1977); “Women’s Work in Nineteenth-Century London; A Study of the Years 1820-1850”, Juliet Mitchell, Ann Oakley (Editörler), **The Rights and Wrongs of Women**, Pelican Books, Harmondsworth, Middlesex: 59-111.

Ayata, Sencer (1987); **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye’de Halı Dokumacılığı**, Yurt Yayınları, Ankara.

Caporal, Bernard (1982); **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**, Çeviren: Ercan Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Çalgüner, Cemil (1943); **Türkiye’de Ziraat İşçileri**, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını, Ankara.

Çitçi, Oya (1982); **Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara.

Erişçi, Lütfü (1951); **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet olarak)**, Kutulmuş Basımevi, İstanbul.

Fındıkoğlu, Z. Fahri (1955); **Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbiki Sınai Sosyoloji Denemesi**, Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Derneği Yayını, İstanbul.

Issawi, Charles (1980); **The Economic History of Turkey: 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago.

İktisat Vekâleti (1937); “Şark Vilâyetlerinde Küçük Sanat Vaziyeti”, **İktisat Vekâleti, Aylık Bülten**, Yıl: 1, Sayı: 6, II. Teşrin 1937: 32-37.

Karay, Refik Halid (1981); “Hakkı Sükût”, **Memleket Hikâyeleri**, 8. Basılış, İnkilâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul: 141-153.

Kessler, Gerhard (1942); “Türk İş İstatistikleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 4, Sayı: 1, İlkteşrin 1942: 236-254.

Kocabaşoğlu, Uygur; Bulutgil, Aydan; Çiloğlu, Fahrettin; Binbaş, İlker Evrim; Şeker, Nesim (1996); **SEKA Tarihi-Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi**, SEKA Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Küçükerman, Önder (1987); **Hereke Fabrikası-Saraydan Hereke’ye Giden Yol**, Sümerbank Yayını, İstanbul.

Makal, Ahmet (1997); **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Makal, Ahmet (2001); “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 56, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran: 117-155.

Makal, Ahmet (2002a); **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Makal, Ahmet (2002b); “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 1940’lı Yıllar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 92, Bahar 2002: 34-70.

Makal, Ahmet (2005); “65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 102: 55-91.

Makal, Ahmet (2008); “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 18 “10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Emek Tartışmaları Özel Sayısı”, 2008/3: 15-42.

Moore, Laurence S. (1995); “Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri”, Clarence Richard Johnson (Editör); **İstanbul 1920**, Çeviren: Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 147-174.

Ökçün, Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1970); **Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara.

Palaret, Michael (2000); **Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim**, Çeviren: Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Şevket (1984); **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yayınları, Ankara.

Phillips, Mabelle C. (1995); Clarence Richard Johnson (Editör); **İstanbul 1920**, Çeviren: Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 247-277.

Quataert, Donald (1999); **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çeviren: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sencer, Oya (1969); **Türkiye’de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Sussnitzki, A. J. (1966); “Ethnic Division of Labor”, Charles Issawi (Editör), **The Economic History of the Middle East (1800-1914)**, The University of Chicago Press, Chicago and London: 114-125.

Toprak, Zafer (1982); **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara.

Toprak, Zafer (1995); **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tökin, İsmail Husrev (1946); **İktisadi ve İctimai Türkiye, Cilt III: Türkiye’de Sanayi**, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

Tuna, Orhan (1944-1945); “İş İstatistikleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 6, No. 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945: 325-348.

Uran, Hilmi (1939); **Adana Ziraat Amelesi**, Vakıf Matbaası, İstanbul.

Vatter, Sherry (1995); “Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914”, Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (Editörler); **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: 1839-1950**, Tauris Academic Studies, London: 35-58.

Yesari, Mahmut (1995); **Çulluk**, Çevirmiyazı: M. Sabri Koz, Oğlak Yayınları, İstanbul (İlk baskısı: 1927).

Zaim, Sabahaddin (1956); **İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.

Zeki, M. (1930); **Mıntıkamızın Kitabı**, Cilt I, İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, İzmir.

